

<u>Bruk:</u>	<u>Socken:</u>
<u>Dannemora</u>	<u>Dannemora</u>
<u>Gimo</u>	<u>Skäfthammar</u>
<u>Harg</u>	<u>Harg</u>
<u>Länna</u>	<u>Almunge</u>
<u>Lövsta</u>	<u>Österlövsta</u>
<u>Söderfors</u>	<u>Söderfors</u>
<u>Älvkarleö</u>	<u>Älvkarleby</u>
<u>Österby</u>	<u>Film</u>

26/4 1979

Tamm-Göttlind, Märta,

Föredrag och tidningsartiklar:

- :1 "Barnarbete vid de gamla bruken under förra seklet."
(Avser bruken Gimo, Harg, Lövsta, Söderfors, Älvkarleö, Österby) . 1948
- :2 "Barnarbete och barnaglädje vid uppländska vallonbruk i patriarkalisk tid."
(Avser bruken Gimo, Harg, Länna, Lövsta, Söderfors, Älvkarleö, Österby.)
(Manuskript till ärt. i UNT:s julnr 1949
- :3 "Barn vid valloⁿbruk."
(Avser bruken Dannemora, Gimo, Harg, Lövsta, Söderfors, Österby.) 1930-1940-talet

12 bl.A4 xeroxkopior

12 " " "

3 " "

Acc. 31505:1

Märta Tamm-Götlind, 1948

"Barnarbete vid de gamla bruken under förra seklet."

(Avser bruken Gimo, Harg, Lövsta, Söderfors,
Älvkarleö, Österby)

12 bl.A4 xeroxkop.

Barnarbete vid de gamla bruknen under förra seklet.

När människor är uppledsna på sin egen tids mödor och besvärigheter, händer det, att de sucka efter "den gamla goda tiden", som fanns någonstans någon gång i det förflutna. Men folkminnesforskaren, som försöker att ur de gamles traditioner eller ur hävderna få fram en levande bild av livsföringen i gångna dagar i helg och söcken, måste nog revidera sin uppfattning.

Inte minst, när det gäller behandlingen av de uppväxande barnen, får vi vara tackganna, att vi lever i "barnets århundrade". Vi är åtminstone ett stycke på väg emot det, fast vår generations ohyggliga krig och förstörelse har bringat oröda i barnens värld på ett ödesdigert vis.

Barnarbetet i industrin är nog ett kapitel för sig. ~~Vad~~ ~~XXXXXXXXXXXXXX~~

Men jag kommer i det följande att mest skildra vad jag själv hört av de gamle i muntlig tradition vid de vallonbruk, som jag besökt för att få en personliga intryck och fakta om det dagliga livet före fackföreningar och arbets-skyddslegstiftning och barnavårdslagar. Det blir väl en och annan utvikning till tryckt litteratur och andras uppteckningar, men det är denna gång mycket litet. Mina egna uppteckningar vid bruknen ha mest gjorts för ~~Landmål-~~ Uppsala Landsmåls- och Folkminnesarkiv ~~XXXXXX~~ eller för --i någon mån-- som bidrag till släktforskning, ty min farfarsfar var brukspatron P.A. Tamm vid Österby bruk, f. ¹⁷⁷⁴ 1874, död 1856; och min morfar var brukspatron Filip Bergendal d.ä. vid Herpenbergs och sedan Horndals bruk; ~~för~~ och för övrigt tidigare bruksförvaltare vid Gammelkroppa i Värmland f. 1822, död 1875. Materialet till följande skildring är i huvudsak hämtad från ~~Österby~~ uppländska vallonbruk: Österby, Lövsta, Gimo, Harg, Älvkarleö, Söderfors

Det är mest pojkarnas uppgifter det här blir fråga om. Vi kommer en smula in på flickorna med, men när jag synar mitt material, urplockat ur ~~de~~ anteckningar från "strandhugg" vid skilda bruk, märker jag, hur starkt manligt färgad detaljerna de är, gävetvis beroende på att jag mest setat och språkat vid gamla smeder eller brukshantverkare. Men de har haft åtskilligt att berätta. Ibland har de kompletterats av deras gummor eller döttrar. Må ingen modern läsare bli såra över titeln gubbe eller gumma. Jag vill inte alls ändra det gamla språkbruket

Smedens yrke gick ju i arv från far till son med en utomordentlig yrkestolthet. Kanske allra starkast, om det rann vallonblod i hans ådror. ~~De flesta~~ Smedspojkarna drömde inte om ~~xxxx~~ ^{högre lott} än att själv / en gång bli mästersmeder. Men då gällde det att kunna sitt yrke från grunden. Vid de flesta bruken var det vanligt, att tolvåringarna anställdes med full tjänstgöring tolv timmar per dygn i samma skiftesgång som de vuxna karlarna. Till och med en och annan stark elvaåring kunde få börja. De skulle aldrig ha stått ut med det hårda bruksarbetet, om de inte fått träna med andra sysslor i småbarnsåldern. På Gimo använde de sju-åtta års småpojkar ~~xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx~~ att bära tegelsten--alltså sådana småttingar, som numera går i småskolans första och andra klass. Nio-tioåringarna fick "köra kranen", tolv timmar om dagen med en arbetslön av 20 öre per dag.

Det var tegelbruk både vid Lövsta och Gimo bruk ~~ju~~ Upplandsleran lämpade sig väl för tegelfabrikation. "Lerbo" var det betecknande namnet på den plats på Gimo, där leran om vintern skottades upp i stora högar för att sedan på sommaren arbetas till tegel vid tegelbruket och i tegelugnen. ^{ett par gamla} En ~~gammal~~ Gimo smeder: Fredrik Östberg ^{f. 1863} och Fridolf Gauffin ^{f. 1875} hade från barnåren ingående sakkunskap om arbetet, där småpojkarna fått sitta på "kranstången" och köra oxen, som långsamt knallade runt och drog den ~~xxxxxxxx~~ med knivar försedd axel, som bearbetade lera, sand och vatten till en lagom tjock massa, som skulle formas till tegelstenar. "Kranen" bestod av en meterdjup fyrkant av träverk, dit de nämnda ämnena matades i ~~xxxxxxxx~~ upptill. Nertill på kranen var en öppning. Genom den föste en "fösare" ut lerblandningen, som lastades på kärra och sköts fram till tegelslagaren.

—3—

”enne skulle forma teglet: ~~xxxxixxi~~ botten på en tegelform lades en
brädlapp, och formen fylldes med lermassa, som jämnades ^{på översidan} med en pinne på över-
sidan, så kallad kavel. Nu trampade tegelslagern på ett trampverk, som förde
upp den nyformade tegelstenen på sin brädlapp, och ~~xx xxi~~ de små 7-8åringarna
stod till reds för att bära stenen på brädlappen fram till en hylla, där den ställ-
des på kant bredvid det flyttbara tegelbordet. Tegelstenen var väl inte så
lätt för en liten parvel, ty den skulle vara 12 tum lång, 6 tum bred och 3 tum
tjock. Till på köpet innehöll den vatten, som skulle torka bort under tre
veckor, innan stenen brändes i tegelugnen. Den ^{na} var som ett murat valv med hål
och saknade skorsten. Röken gick ut mellan tegelpannorna i taket. Tegelbränna-
ren travade teglet över eldstaden med rökgångar mellan teglen och eldade
under med ved. På 1870- och 80-talet gick det till på detta vis. Det är förf.
obekant, när rörelsen upphörde. i denna form.

På vintern hörde det till småpojknas göra att trava ved. De kunde sitta i
flera timmar ^{på Gimo} på vedstackarna för att langa upp ved. Östberg hade fått göra de
ta i nioårsåldern i början på 70-talet med 15 öres dagslön för tolv timmars
jobb. Om sommaren betalades det 20 öre per dag. Man skulle bl.a. skrapa bruks-
gatatorna, vilket var ganska otrevligt, eftersom man körde så mycket med oxar.
Om lördagarna var det emellertid änkornas uppgift att sopa stora bruksgatan
ren. De började kl. 9 på morgonen vid hammarn och fortsatte neråt magasinet
till fram emot kl. 1-2. Uteblev någon änka, kunde hon mista sitt gratial, pen-
sionen, som ju innebar bostad och litet sill, strömming och säd. I Söderfors
var det i regel änkorna, som sopade bruksgatan upp till kyrkan.

En pojke kunde bli inspektorens vedbodpojke, och ville det sig väl steg han
i graderna och blev vedbodpojke på själva herrgården från 7 på morgon till
7 på kvällen. Maten fick han ~~xxxxixxi~~ inte i herrgårdsköket annat än
någon smörgås någon gång. Och så det, att han på helgafnarna blev uppjuden
på kväll tillsammans med brykets kuskar, ladugårdspersonal m.fl. På julafton
vankades då bl.a. en julhög åt var och en, upplagd på ett bord, när gästerna kom
Julhögen innehöll en (stock och) stor råglimpa, en lika stor vetebulle och över
en "kus" av saffran i form av en ^{stor} snicka med russin i.

Till barn utdelades litet extra nötter och russin. Mödrarna hade med sig kor och handduk att lägga de goda sakerna i till hemvägen. Maten bjöds i tjänar-
nas matrum, där det stod ljus på bordet, men ingen julgran—det var inte heller
så allmänt förr. Till jul fick gårdspersonalen lutfisk, gröt och smörbakelse,
men Gimoborna brukade inte rimma på gröten, åtminstone inte, när de var inne
på herrgården. Detta var på kammarherre Reuterskiölds tid.

Alla tolvåringar hamnade inte genast i smedjorna. De kunde vara grindpo-
kar både före och efter tolv år som på Lövsta bruk, där både norra och södra
grindarna måste noga vaktas, så att inte kor och får, som gick lösa i skogen
promenerade in på brukets väg. Arbetstiden var tolv timmar och lönen 36 öre
per dag. Tidvis gick djuren ute dygnet om. Då måste pojkarna tura i skift, men
trots allt var plats som grindpojke ett eftersökt jobb.

På Harg ålåg det grindpojkarna att sopa bruksgatan från kyrkan upp mot slot

Gamle Tillman på Lövsta, f. 1848, berättade, hur han vid 12 års ålder började
som hantlangare åt byggmästaren; denne hörde till brukets hantverkarstab.

Gossen fick borra spån till tak. Detta var 1860. Då började arbetstiden
kl. 5 på morgonen och slutade inte förrän 7 på afton. Mat skulle gossen hämta

Lönen var endast 12 öre om dagen. Ingen mat ingick i förmånerna.

Vid 15 år steg han i graderna och blev s.k. bokhållarpojke. Han var då i jord
bruket och fick nu passa bokhållarns häst och trilla och kunde få vara ute
hela dagen. Ibland kunde han få litet kaffe. Lönen mindes han inte på gamla
men det var några örens påökning.

En annan skjutspojke vid Älvkarleö bruk hade vid 14-15 år i slutet på 70-tal
dålig timpenning och inga kläder i lön. När han ibland måste skjutsa brukspe-
tron om natten, kunde lönen ökas en liten smula. Denne pojke arbetade också
sågen med att skjuta undan sågspån. men liksom så många andra, som var uppfö-
vid bruk, så drogs han till smedjan och vid 20årsåldern ungefär var han
hjälpmed.

Att barnen fick plocka bär, sätta potatis, valla oxar och räfsa var nog
mycket vanligt, men inbringade dem otroligt liten arbetsförtjänst.

Att börja arbeta i hammarn och därmed besläktade syslor uppfattades nog av brukspojckarna som en flyttning till högre klass.

Första arbetsuppgiften för den blivande smeden var vid somliga bruk att vara kolpojke. Till Söderfors forslades träkol på skutor, som seglade utför Dalälven norrifrån, och det låg flera kolhus vid stranden. Senare blev det trä med ångbåtar, som medförde kol, grus och kastved till bruksfolket ända upp till Hedesunda och Gysinge. På 80-talet var det ibland ont om kolpojkar. Då gick det, de helt enkelt bud till skolan från brukskontoret, att pojkarna behövdes. Läraren fick inte säga emot, utan de unga skolpojckarna måste ge sig av ut till älven för att dra tunga kolkorgar uppför landgångar till kolhusen. De fick ögonen rakt igengrodda av kolstoft.

Också vid Swanå bruk i Västmanland var kolpojken den förste smedslärlingen. Man skulle dra fram kol till smedjan från kolhuset, men inte spilla på mark. Om man då skötte sig och var riktigt noga, fick man börja "bryta färskt" så det hette där i trakten—det var en kokningsprocedur för järnet för att bli bra. Det torde väl ha varit något i släkt med "vällningen", som skedde i de uppländska vallonsmedjorna? När den unge hade "brytet färskt" i ett par tre år, blev han dräng, som fick slå ihop smältor i många år, innan han erkändes som smed. En mästarsmed var något oerhört förnämligt vid de gamla bruk i vissa vallonsläkter har far och son varit mästarsmeder i många led, och det blir som ett adelsmärke. Vid Österby finns det nu en mästarsmed av släkten Gauffin i åttende ledet av mästarsmeder. Mästersvennen var mädens närman, som turade med honom ~~xxxxxxx~~ i skiften, men det var mästarns uppgift att på söndagsmorgnarna "ställa härden", se till, att allt var i ordning för ~~xxx~~ arbetet, som skulle börja igen kl. 6 på söndagsaftonen efter ett dygn stillhet. Det var noga med att bottenhällen var klar och hade den rätta ~~näst~~ omärkliga lutningen. Om en sten hade kommit in bland kolen under veckan, kunde den ha ^{bränt hål i botten, och då måste man snart "sätta botten} igen, men pojkarna hade allt fått vara i smedjan sedan kl. 3 på söndag för att ~~dra in ved och elda under hammarn, så att den kunde~~

Tamm-

åras på, då smeden kom.

ULMA 31505:1. Märta. ~~XXXX~~ Götlind. 1943

UPL.

Såsom Han var inte nådig, om inte värmen var, som den skulle. Pojkarna kån ha fått skjuta in ett par kubikmeter blandad ved vid det laget. Ångpannorna i vallonsmedjan satt ovanför härdarna med pannbotten i härden. Vatten pumpades in i pannan, och när smeden började kl. 6, skulle "ången vara uppe" Se vid smide värmdes pannorna från själva härden. Ången gick till hopslagningshammarn, som tidigare drivits med vattenkraft. *(Förel 1883 på Österby)* Vid flera bruk, var det pojkarna, som skulle reglera ~~drivverket~~ vattenhjul och dra på dambordet. Damborderyokare hette de vid Lövsta bruk, dammbord pojkar i Älvkarleö. "En gamle Älvkarleösmeden Herre, f. 1853 försökte beskr handgreppen sålunda: "Det var en krok i nedre ändan på dammbordsstången och järnstång från jorden med hål i fastsatt där. Eftersom man ville ha hamma te gå fort, så drog pojken ner, och skulle den gå långsamt, lyfte han opp da bordstången lite mer. Han höll i kroken".

Vid Vi bruk i Gestrikland gick det till likadant. Och sannolikt på flera håll.

~~Förman Sten på Österby, f. 1887, kunde räkna upp sex olika pojksysslar där vid bruket förutom att dra in ved under härden på söndag skulle pojkarna sota pannorna på lördag eftermiddag.~~

Från Forsmark berättas, att gujarden, en pojke mellan 16 och 20 år, hade att dra på dammbordet och reglera hammarn, så att den slog tätare eller glesare. Gujarden drog i en stång, som kunde sättas in i ett hål.

"Vatten!" skrek smederna, när järnet blev för hett. Vatten kom genom en ränna och ur den skyfflade de på järnet. "Fortare" skrek smeden ibland. Det ville till att göra sig hörd i slamret. "De var ohjälpli stora hjul", sade en gammal smed på Harg, H. Ingren f. 1871. "Å de blev alltid tjockhörda i hammarn." (I hörda?) Som "pådragare i hammarn" stod pojken på en pall och lyfte på en" enligt förman Sten på Österby. "De, som är sakkunniga på vallonsmedjornas mæteri, torde förstå termerna och förklaringarna bättre än författaren till skildring. De få komplettera dunkla ställen genom egna minnen. Åldersgränser för olika pojksysslor blev naturligtvis ganska flytande, eftersom en del i var starkare byggda och händigare i fingrarna.

—7—

Det ville sannerligen till att pojken var flink och härdig, när han skulle hugga ändan av glödande järnstänger och stycka in brukets järnstämpel med en stamp, på vilken man slog med enkiloshammare. Än värre var det att "rikta stängerna" = slå på en krokig stång, tills den blev rak med en fyrakilos slägg. Järnstyckena skulle också tolkas, det vill säga mätas av på millimejern. "Hetan" kallades den glödande stängen, som behandlats under räckhammarn. Stämde inte måttet, fick det smältas om, och pojken fick veta, att han levde.

Vid flera bruk anförtroddes också den ansvarsfulla eldvaktssyslan åt pojkar fast den som vid Österby såningom övertogs av gubbarna, gratialisterna, som också skulle se till, att det fanns brinnande träkol på "jelljärnet", (eldjärnet) en korg av järnspjälor på en stång utanför vallonsmedjan för att lysa upp ingår. Men gamle smeden Clas Gauffin f. 1860 sade om pojkar, att "de små kravlingen" fick vakta elden om lördagsnätterna i tolv timmar och inte tordes lägga sig ett tag i labby för att inte somna. Man måste ju se efter, att det inte tog en i smedjans tak. Vid Harg och försnack skulle eldvakterna också rissla stybb. Det var ganska frestande för lungorna att stå och kasta kol mot en rissel, ett slags galler som släppte igenom stybben, medan de goda kolen stannade framför. Stybben användes till att "stybba milor" som fyllning, men den ansågs inte vara mycket värdefull. Dessa eldvakter kunde på Harg ha 40 öre per dag, upplyste smeden J. Nilsson, f. 1867. Till dessa pojkars uppgifter hörde också att rulla in gösar på stockar i smedjan. Gösen kunde väga 6-7 deciton, och någon ledig smed fick hjälpa pojken få upp den på rullen, men sedan klarade han den själv. Gösarna låg i stora trätrå på marken, dit forslade från närmaste masugn. Vid smälthärden togs den om hand av smältsmederna: mästarn eller mästervennen samt dräng och gubar—eller som man sade på ren svenska slärling.

Skiften var för hundra år sedan och en god bit framåt 3½ timmar, sedan blev de 4½, 6 timmar, 3 timmar. Det var oerhört påfrestande för pojkar och ungdom som än var i växt och utveckling, att aldrig få sova ut ordentligt. Det berättas hur svårt det var att få liv i dem, när de sov i labby eller labbe—olika stavn på olika bruk. Men det var samma sak: en primitiv sovkammare intill smedjan, uppvärmd med träkol i en enkel kamin eller tidigare på en öppen härd.

Här sträckte de ut sig på vilskiften med kläderna på. Ja smederna, som vid härdarna arbetade i bara ^{lång} skjorta och förskinn, måste ibland dra på ett par byxor i det svalare labby, men ofta bredde de inget tücke över sig på halmbädden, vars halm inte byttes om mer än i slättertiden. För att få liv i de soande pojkarna kunde kamrater ibland spruta vatten på dem. Det hände, att trötta kasar eller kaspojkar, som västmanlänningarna gärna kallade de yngsta barnen arbetarna, t.ex. vid Trångfors och Ängelsberg, kunde slumra till på kanten av vasklåren, där de skulle vaska kol, men då fanns det någon till hands, som stannade ner glömande järn i vattnet, så det sprutade ånga och stänk kring den soande. Han vaktade sig bättre nästa gång för att somna till i tjänsten.

Tamm-Götlind.

ULMA 31505:1. Märta. ~~Tamm-Götlind~~ 1943
UPL.

9

Den gamle Älvkarleösmeden Herre f. 1853 försökte lära den frögvisa den frögvis dammen, hur det gick till och beskrev handgreppen ungefär så här: "Det var en krok i nedre ändan på dammbordsstängan och en järnstång från jorden ^{med hål i} fastsatt där. Eftersom man ville ha hammarn te gå fort, så drog pojken ner, och skulle den gå långsamt, lyfte han upp dammbordstängen lite mer. Han höll i kroken) Vid Vi bruk i Geströklund gick det till likadant.

När pojkarna skulle gå och läsa, fick de ibland ta lärböckerna med sig på vilskiften. Det var inte så nog med folkbildningen över huvud taget, bara de unga fort kom ut i förvärvsarbetet. Och ändå måste man säga, att brukspatrönerna i regel höll skolor vid sina bruk på ett tidigt stadium. Vallonbefolkningen var ju också både intellektuellt och musikaliskt begåvad. Vi finner de första folkbiblioteken vid gamla bruk: 1851 i Hek, Västmanland och 1852 vid Österby.

Det värsta arbetet kvinnorna och även småflickorna hade vid många bruk var sjöslåttarn. Alla smedar och brukshantverkare hade boställen med kor och får, som de på somrarna fick släppa ut på brukseskogen med gemensam vaikulla, sedan man med vargskall skrämt vilddjuren bort från bygden. Ännu mot slutet av 60-talet förekom det vargar långt ner i Svealand. Men till vinterfoder var bruksfolket ofta hänvisade att skörda vattenväxter vid låga stränder, där det fanns gott om vass och starrfoder. En "Sjöslåtan" var en besvärlig historia. Smedernas slätterlov gällde brukets ~~mark~~ ^{mark} marker. ~~Det var mest kvinnfolken, som fick~~ ^{Det var mest kvinnfolken, som fick} skaffa fram vinterfoder åt de egna djuren. Från Gimo berättas, hur de kunde ta hela barnfloeken med sig på andra sidan sjön. Ibland var ju far med. Barn fick ta sig fram i vatten ända till hakan, och de vuxna stod i vatten ibland upp under bröstet. De hade på sig någon gammal kjol och lina byxor. Somliga hade strumpor och kängor på sig. Starren kröp upp utefter kroppen, berättade en gammal Österbymors fru Gille f. 1848. "De fick gå från morgon till kväll med räfsan i vattnet, och de såg huggormar ligga på flottar av gräs. Men ingen blev huggen." "Å ja grät, å ja sjöng", sade den gamla vid minnet av det svåra

-10-

arbetet. Termosflaskan var inte uppfunnen. Skördefolket fick leva på kall matsäck. Undra på, om de blev giktbrutna på gamla dagar!

"Men inte behövde vi nån idrott inte", sade fru Gillies dotter, som fått trä ^{Men det var det värsta de visste.} med sjöslätter alltsedan hon var en liten tös. Inte förrän omkring 1922 slutade de på Österby med sjöslättern och fick ta annat foder.

Det hände, att de fick ställa sig och brygga eller sköta korna, när de kom hem trötta och våta.

Klass-skillnaden mellan bruksfolk och brukspatroner var stor. Det berättas från Gimo, att brukspatronens tös, som ville äka i hö, blev så djupt sårad över att bli kollad av pojken, som körde, att hon grät. Pojken fick stryk av sin mor, men flickans mor hade den takten att källa upp gossen, låta den dumma flickebarnet be om förlåtelse.

Gjorde nu inte bruksledningen någonting för barnen? Jo, på de uppländska vallonbruken förekom en lönebestämning om barnsäd, som i hög grad upmuntrade barnrika familjer och förbättrade deras magra kosthåll. På Österby, Gimo, Lövsta, Harg, Söderfors och troligen på flera bruk fick bruksborna en fjärding extra spannmål--vanligen hälften råg och hälften korn--för varje barn mellan 1 och 12 år. Vid Lövsta ända till 15 år, men vid Harg endast för smedens första barnet men barn från 12 år, för jordbrukets ~~xxxxxxx~~ arbetare från tredje barnet med denna rangskillnad mellan smeder och annat folk, som gjorde sig gällande på många vis. Barnsäden upphörde vid olika tidpunkter: på Österby med 1880-talet, på Harg först 1920, då man under första världskrigets ransonering måste dela ut kontanta pengar i stället för extra säd till barnrika hem. Förf. ber läsare från andra bruk om uppgifter angående barnsäd, ty det är en mycket intressant lönebestämning som tillämpats åtminstone på 1800-talet. ^(och framsynt) På Gimo från 1827, se. Mellan bruksarbetarna och brukspatronens rådd ofta ett gott förhållande under den patriarkaliska tiden, men ändå var klasskillnaden mycket stor. Det berättas från 70-talet, var en smedspojke på Gimo kallat ~~brukspatron~~ kammarherr Reuterskiölds lilla dotter för du, då hon ville äka i hö. ~~xxxxxxx~~ Flickan blev så rädd, att hon grät, och pojken fick stryk av sin mor för opassande uppförande. Men friherrinnan på herrgården ~~xxxx~~ var klok och taktfull: hon kalla upp gossen och förmådde dottern att be om förlåtelse. Dessutom fick han presenter för sveda och värk.

Barn må nu ha aldrig så mycket arbetsplikter, men de står inte ut, om de inte också får ha litet roligt. Vid vissa tillfällen på året var det traditionella nöjen vid bruken. Midsommarn först och främst, men då var det kanske allra mest den vuxna ungdomen, som var i farten. Vid Österby brukade skolan ha julavslutning på själva Luciadagen den 13 december, och gamle skolläraren Tedenius på 60-70-talet kisade på ungarna och sa: "Ja, eftersom ni nu har skött er bra, så ska ni väl ha en liten lussidans." Mot eftermiddagen kom de traskande, alla brukets skolbarn, försedda med en liten dricksflaska och ett talgljus, som sattes upp i bleckhållare vid väggen på skolsalen. De mest betrodda pojkarna fick heder^{vekar} uppdraget att snoppa ljusen, då de började rinna. Efter klockan nio fick de små gå hem och den äldre ungdomen tog vid med glad dans till klockan tolv. Österbyborna tror att den där lussidansen fanns redan för hundra år sedan och längre tillbaka under Gammel-Tammens tid. Och det lär ha varit på 1840-talet, som spelmannen Tjss-Blommen blev förföljd av vargar, då han var på hemväg på Stordammens is. ~~xxxx~~ Han drog fram sin nyckelharpa och gick baklänges och spelade för livet, tills han bara hade en enda sträng kvar. Då tumlade han in i sin stuga med vargarna hack i häl. De lade upp tassarna på fönsterblecket.

På Lövsta bruk var det stor barnfest i skolan på julafton med tända granar. Julskolan kallades festen, då alla skolbarn samlades till julsång och julklappar, medan föräldrar och småsyskon tittade på i förstugan. På trettonhelgen var det "lilla julafton" för alla brukets barn med kaffe, lek och dans kring granarna .

Märta Tamm-Götlind. 1948

ULMA 31505:1. ~~Märta Tamm-Götlind. 1948~~

UPL

Ja, minnena är sannerligen skiftande och brokiga från de gamla bruken i den gamla tiden. Här har bara dragits fram några stickprov på barnarbetet och en del andra saker därmed sammanhängande förhållanden. Endast några få av dem har kunnat nämnas av alla dem som ~~xxx~~ så beredvilligt och ofta mustigt berättat om hur det gick till förr under den tid, som vi kallar den patriarkala, då brukspatronen var som en kung i sitt lilla rike, och arbetarna inte organiserade. Deras årtal har nämnts för att få deras minnen mera tidsbestämda. De fick arbeta tungt och trögt. Men tro inte, att de har varit surmalna. Tvärtom! När man språkar med ämadsbefolkningen vid de svenska vallonbruken får man en oerhört stark känsla icke blott av arbetets möda utan likafullt av arbetets glädje. "Jag grät och jag sjöng", som den unga kvinnan gjorde i den svåra tjöslåttarn--de orden kastar ljus över dessa sege pliktmänniskor, som inte gav upp utan behöll sitt goda humör ända upp i ålderdomen trots den knogiga illvero de haft ända sedan barnåren .

Acc. 31505:2

Märta Tamm-Götlind, 1949

"Barnarbete och barnaglädje vid uppländska vallon-
bruk i patriarkalisk tid."

(Avser bruken Gimo, Harg, Länna, Lövsta, Söderfors,
Älvkarleö, Österby.) Manuskript till art.i UNT:s
julnr 1949

12 bl.A4 xeroxkop.

När Söderfors ^{baluren} för en sjuttio-åttio år sedan --och sannolikt, tidi-
gare ~~sekeek~~- satt på skolbänken i bruksskolan, kunde det hända, att det kom
bud från brukskontoret till magistern, att några pojkar genast måste släppas
ut för att ^{lösa} lasta träkol ^{från} av de skutor, som hade kommit seglande nerför Dal-
älven norrifrån. Bruket behövde mängder av träkol, och man hade byggt flera
kolhus vid älvstranden. Pojkarna var billig arbetskraft, och magistern hade
då för tiden ingen talan, när den mäktiga bruksledningen kallade. Den hade
minsann sörjt för bruksbarnens skolbilning sedan långt tillbaka, och folk-
skolan vid Söderfors inrättades 1748. Men bruksarbetet var i alla fall num-
ro ett. Det kan tänkas, att en och annan pojke gärna lade iväg ifrån skolan
men det var inget lätt arbete de kallades till, ty de måste släpa tunga kor-
gar, lastade med träkol ^{från} skutorna uppför landgångarna till kolhusen.
De små arbetarna fick ögonen rakt igengrodda av kolstybb.

Kolpojken betraktades vid somliga bruk som den första smedslärlingen. Vi
träffar också på honom nerre i Västmanland vid Swanå bruk, där pojkarna
^{måste} dra fram kol från kolhuset till smedjan utan att spilla på marken.
Det var en heder att ha skött sig så noga, att man i sinom tid släpptes fram
till en smideshärd för att --som det hette-- bryta färskt.

I själva verket var det ^{nästan} alla smedspojkars dröm att få arbete vid härden.
Där kunde man ju stiga i graderna, bli både hjälpkarl och dräng, och mäs-
sven, tills man kanske en dag själv finge titeln mästersmed, och det var ett
adelsnamn och en hedersbenämning från den unge brukspojken synpunkt sett --
ja, även i mycket vidare kretsar. Men man blev inte mästare utan att ha passe-
rat alla graderna, och ^{(brukens} tolvåringarna ^{brukens} fogades in i arbetarstaben. De måste
då arbeta i skift dygnet runt liksom de vuxna. ~~kräk~~ och det var inga lätta
uppgifter man vågade anförtro åt dessa ^{outvuxna} barn.

Vi ska ta några stickprov ur arbetslivet vid en del uppländska vallonbruk, där förf. har gjort uppteckningar hos de gamla ~~xxxx~~ bruksgårdarna eller letat i hundraåriga brevsamlingar. Det gäller framför allt Österby och Lövsta Gimo, Harg och Länna, Älvkarleö och Söderfors. Det kan självfallet bara bli några spridda drag av barnens mödor och glädjeämnen, men det ~~är~~ kanske ändå kan ~~bidragaxtixt~~ måla någon sida av den patriarkaliska tidens ansikte. Många gånger har samma slags sysslor utförts av samma åldersgrupper vid de skilda bruken, men inte alltid.

Vi ska dra fram några konkreta exempel från några håll. Den mörkhyade vallonnen ^{Vilhelm Bergström vid Österby} med de ^{typiska} kraftiga buskiga ögonbrynen hade som 12åring börjat jobba i gamla stålsmedjan som kolpojke och springpojke med 3 öre i timmen som lön, men 1 öre mera, om han gick på skift.

Vi ska syna några pojksysslor från olika håll. På Österby räknade en förman upp månst sex ~~likax~~ viktiga uppgifter för pojkarna vid bruket sedan de hade tränat som små lärpojkar med ~~såvaktning, användning~~ att skotta snö och vara hantlangare med diverse. En av de sysslorna bestod i att vara pådragare det var att reglera hammarn i vallonsmedjan. Hammarn hade förut gått med vattenkraft, men från 1883 drogs den ^{te} med ånga och det var ingen lätt sak att stå på en pall och lyfta en tung spak, dra på hammarn sakta och öka farten med att släppa fram mer eller mindre ånga. Denna syssla motsvarade väl att dra på dammbordet, som det hette ex. vid Forsmark, där pojkarna, litet äldre än tolvåringarna visserligen, skulle reglera vattnet, så att hammarn slog tätare eller glesare. Blev järnet för hett, skrek smeden på vatten fortare och fortare, och pojken måste passa på hans order. "Det var ohjälpli stora hjul, och de blev alltid tjockhörda i hammarn" sade en gammal smed i Harg, när han berättade om pojkårens arbete. Tjockhörd--det betydde lomhörd, och att hammardunket var påfrestande för hörseln, kan ingen undra på. Och ändå hör detta dunk till de gamla brukens metod, älskad av smederna. När hammarn tystnade var bruket inte riktigt likt sig.

Tamm-

ULMA 31505:2. Märta. ~~Tamm~~ Götling. 1949

UPL.

Åldern på dammbordsryckarna, som de kallades vid Lövsta bruk, varierade väl något. De borde där helst ha gått och läst.

Hugga av ändan på glödande järnstänger, stämpla, mäta och rikta stängerna var viktiga pojksysslor vid Österby och flera andra bruk. En gammal smed vid Älvkarleö kallade den "räckta" glödande järnstängen för "hetan" och skildrade, hur pojkarna fick hugga skorvändan av hetan med ett huggjärn. En plåt, som kallades tolk hade de att mäta med, både kanten och bredden på järnstängen. Och när de kom "te änden", satte de bruksstämpel på det glödande järnet, och ^{hammarn} de förde kunde väga minst ett kilo.

Än värre var det att "rikta stängerna", att slå med en 3-4 kilos slägga på en krokig stång, tills den blev rak.

En Österbysmed med vallonernas typiska buskiga ögonbryn, Vilhelm Bergström, berättade, hur ^{vid 12 år} han hade fått börja i stålsmedjan, som "stålhammarn" som ett slags springpojke för 3 öre i timmen, men 4 öre, om han gick på sextimmars skift med tolv timmars arbetsdag, varav en del inföll nattetid.

Det mest påfrestande för barnen var att aldrig få sova ut i ett sträck, när de arbetade i skift. ^{För hundra år sedan} Tidigare varade skiften bara 3½ timmar, men ökade småningom till 4½ timmar. Men det var ofta förtvivlat svårt att få liv i pojkstackarna, där de låg på labby och sov som stenar under vilskiften. Kamraterna måste ibland spruta vatten på dem och föra oljud, innan de kom på benen. Labby var den ytterst primitiva sovkamraren, som fanns vid alla bruken in till smedjan. Där kunde de elda litet med träkol, och ofta låg de på bara halmen, som minsann inte byttes ofta, ibland bara i skördetiden. Inte var det så noga med hygien i övrigt heller. Tvättning kunde fresta på huden, menade somliga, men vid en del bruk lade smederna på lördagen en stor glödande järnklumpar i hammarns vattensump, och så kunde man ta sig ett härligt hett bad, så man såg ~~en~~ helgfin ut till söndagen.

Tamm-

ULMA 31505:2. Märta. ~~Tamm~~ Götlind. 1949

UPL.

Men det fanns fler pojksysslor.än dem vi har nämnt."Eldvakt, det var det första en blev i vallonsmidet, berättade en gammal Hargsmid, som för resten var född på Forsmark och kände till jobbet på båda hållen. Eldvakterna skulle se efter elden i smedjan, så den inte fastnade i taket, och de skulle rissla stybb. Det var att kasta kol mot en rissel, ett slags galler, ty då for stybben igenom och det ordentliga kolet blev kvar. Stybben användes ju den med, som till fyllning i kolmilor: att stybba milor, men den var otäck att handskas med och inte heller mycket värd. X

På Lövsta hade eldvakterna också att rulla in gösar i smedjan på ^{timmer} ~~stockar~~ ^{rullar}. Det var inga lätta pjäser, de väldiga järnstockarna, gösarna, som låg i stora travar på marken. De hade körts dit från masugnen i Tobo av brukets arrendebönder. Men gösen kunde väga 6-7 deciton. Någon smed fick hjälpa pojken att få upp gösen på ^{ensam} timmerrullen, men sedan kunde pojken rulla fram den till härden, där dess ena ända sköts in för att smältas av mästersmeden och drängen och hjälpkarlen. Där var de alltså tre vid en ^{vallon} ^{och pojken i femtonårsåldern} ~~hård~~. På sina håll kunde de vara fyra. kallades göjar, vilket betyder *tarpojke*.

X På Österby hade pojarna att vara eldvakter om lördagsnätterna och då se till, att inga gnistor tände i smedjans tak. Gamle mästersmeden Clas Gauffin, som var född 1860, sade, att de små krävlingarna fick vakta elden om lördagsnätterna i tolv timmar, och inte tordes de lägga sig ett tag i labby för att inte somna. Men småningom överläts eldvaktsysslan där till gubbarna, de s.k. gratialisterna, som hade avgått med en viss naturapension.

På lördagsmorgonen fick elden på härden slockna, och pojkarna måste städa däromkring. Mästersmeden fick inte lång helgvila, ty på söndagsmorgonen måste han till smedjan för att som det hette: ställa härden och se till, att allt var i god ordning. Klockan 3 måste pojkarna ~~sätta~~ ^{forsla} i gång med att ~~in~~ ⁱⁿ ved i smedjan och elda under ånghammarn, så att den kunde dras på, då mästarn ~~eller~~ ^{eller} mästersvennen kom för att börja smidet igen klockan 6 på söndagsaftonen. Stackars pojkar, om inte värmen var lagom! Till och med att elda under hammarn var ett

Precaisionsarbete.

OK Fortbätt smidning!!

De små och de unga bruksarbetarna växte från början in i vallonsmedernas tradition, att det åtagna arbetet skulle utföras väl och med "bekymmer och omtanke" så som en gammal mästare för ett sekel sedan uttryckte saken i ett märkligt testamente till sin efterträdare i hammarn: "Instruktion och berättelse för dig, min unge bror....". Där står bl.a. följande ord; ~~xxx~~

"Om ordning är nödvändig uti alla andra förrättningar, så är den visst allra nödvändigast uti hammarn.." Och i den andan fick generationer av brukspojkar sin uppfostran av de äldre arbetskamraterna. i den gamla patriarkaliska tiden utan fackföreningar, och skyddslagar eller andra av den nya tidens betydelsefulla organisationer och förmåner. Troligen kände sig många ungdomar ~~xxx~~ ibland upproriska mot det alltför tunga arbete, som man krävde av dem. Men de måtte ha haft en oerhört seg tåga i sig och en stor fond av gott humör---~~xxx~~ när man lyssnar till vad gamla smeder har haft att förtälja om sina uppväxtår vid bruken.

Det är emellertid uppenbart, att de tolvåringar, som orkade arbeta i skift tolv timmar om dygnet, inte var nybörjare i fråga om kroppsarbete. Ånej, de fick börja träna långt tidigare. Ett par Gimosmeder har berättat om sina barndomsmödor: småpojkar ~~7-8-åringar~~ från sjuårsåldern hade mycket jobb i tegelbruket vid Lerbo, som platsen betecknande kallas. Den på vintern upptagna leran behandlades tillsammans med sand och vatten av ett slags kranar, som ^{runt} drogs av oxar. En smed hade vid 10-11 års ålder arbetat för 20 öre per dag setat i tolv timmar på kranstången, liksom det i jordbruk inte var sällsynt, att man lät småpojkar köra tröskverken. När så tegelslagaren hade format tegelstenarna, bars de i gått tillstånd på stöd av brädlappar till en torkhylla. Stenen var 3 tum tjock, 6 tum bred och 12 tum lång, så den var ingen leksak att bära för 7-8-åringar. Nå parvlar fick också sitta i timtal på stora vedstäckar, ~~xxx~~ långa upp och trava ved. Ett annat småpojksjobb var att skrapa bruksgatan, som blev duktigt smutsad av oxarna. Men på lördagarna fick änkorna i stället snygga ^{upp} gatan som ersättning för sin ^{natura} pension, gratialet.

Tamm-

ULMA 31505:2. Märta. ~~xxx~~-Götlind. 1949

UPL.

Brukspojckarna hade också många andra sysslor. De var ved- och trädgårdspojkar eller hjälpste kusken i stallet eller var hantlangare åt brukshantverkarna, som var näst efter smederna i rang vid dessa små kungariken, som de gamla brukaren kan liknas vid. Bruksfiskern räknades till hantverkarna och han hade harnen till att skaffa sten till sänken och mask till krokarna. Likaaå plockade bruksbarnen mycket bär, som de sålde vid herrgården. Brukspatron ^{kammarherre} Reuterskiöld på Gimo hade sagt till, att unga barn ginge avvisas, när de kom till köket med bär, och det kunde i den gamla goda tiden bli så mycket smultronätt till och med slottspersonalen var trött på dem och gav dem åt grisarna! Det måtte ha varit länge sedan!

Säkert var brukens småflickor duktiga i bärplockning. Eftersom både smeder och hantverkare hade självhushåll med ko, gris, får och täppa, så fick minsann inte kvinnfolken ligga på latsidan. I mycket gamla bruksgårdar hade de till och med höns inne i stugan ovanför den öppna spisen, där det var en lucka i muren. Renhållningen i ett sådant hem måste ha blivit krävande. En sådana stugar finns ännu kvar på Länna bruk, och det berättas, att hönsen kunde värpa i sängen. Också lin behandlades av hustrurna på bruken, och flickorna fick tidigt lära sig hantera spinnrocken.

Men det tyngsta arbetet, som de gamla ^{mororna} har berättat om, var sjöslåttern. Smedgömma stod visserligen tysta en tid under höbärgning och skörd, då smederna fick gå ut i lantarbete ^{i brukets tjänst}. Det tyckte det var riktigt lätt mot det dagliga slitet i smedjor och verstäder, och pojckarna njöt av att få sova om nätterna. Men foder till bruksfolkets egna djur måste till stor del skaffas fram av kvinnfolk hustrur och barn. Korna gick visserligen i skogen med en vallkulla om sommaren, men man måste ju ha vinterfoder, och vägkanter och magra backar gav inte nog. Man måste ta till det feta, kraftiga sjöfodret: vass och starrväxter i sjöar och åar. En gammal ^{Osterby} mora, fru Gille, som var född 1848 berättade livfullt om sjöslåtan i Stordammen. Redan som barn fick flickorna gå med från morgon till kväll och stå i lera och gyttja med vatten ibland ända upp över midjan. Sjöväxterna snodde sig om dem. De hade någon gammal kjol och ett par kängor på sig och sjöväxterna snodde sig om dem. Å ja grät, å ja sjöng! berättade

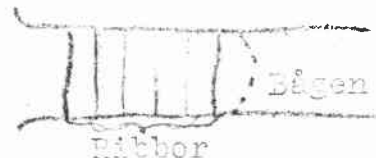
den gamla kärnkvinna, som då var mellan åttio och nittio år.

"Inte behövde vi nån idrott inte," lade hennes dotter till. Också hon hade varit med om sjöslätter i sin barndom. på åttiotalet. Ingen varmmat fick de under arbetet, utan det var att ta sig någon rast för att äta kallt fläsk och potatis eller kall pannkaka och dricka. Kaffe hade man inte förrän ganska sent. Men inte förrän 1922 slutade de med sjöslättern där vid kranat Österby.

Kanske kommer sjöfodret åter mera till sin rätt, sedan man fått bättre arbetsmetoder. De brukade dra hem fodret på slipor; ~~enxslipaxkaxstaxax~~ som skunde dras av en person. Slipan bestod av två långa stockar, som släpade efter marken som en kälke. Stockarna sammanhölls av en båge och framtill var det ribbor mellan två tvärslåar. Men sjöslättern var det värsta arbete de visste, och det hände, när kvinnorna kom hem våta och frusna, att de måste ställa sig att brygga dricka eller sköta korna m.m.

Satt bif

Slipa

Tamm-Götlind.

ULMA 31505:2. Märta. ~~Tamm-Götlind~~ 1949

UPL.

Röj a här

Men inför allt det arbete, som lades på barnen både genom bruksledningen och av hemmen, frågar man sig onekligen: Tänkte man inte på barnens bästa? Vad gavs det åt barnen i denna tid, som bär namnet patriarkalisk, då brukspatronerna skulle ha en viss moralisk förpliktelse att verkligen sörja för sitt folk? I detta sammanhang måste man med en viss glädje anteckna en framsynt och ganska ovanlig löneförmån, som tillämpades vid de uppländska vallonbrukerna sedan långt tillbaka: det var den s.k. barnsäden eller barnfjärdingen, som den ^{hittades} på Österby. Varje bruksbarn fick från ett till tolv års ålder en tilldelning av en fjärding, det vill säga 20 liter spannmål i månaden. Somliga gjorde rangskillnad mellan smedsbarn och lantarbetarbarn, såsom Hargs bruk, smedsfamiljerna där smedsbarnen fick sin fjärding barnfjärding redan vid första barnet, men ^(för de barnrika hemmen) de ännu fattigare lantarbetarna först med tredje barnet. Men denna förmånliga lönebestämmelse upphörde småningom. På Österby redan med 80-talet, på Harg först 1920, och man räknade där med att barnsäd hade utdelats sedan 1800-talets tidiga år. Barnsäd har efterfrågats vid flera bruk i andra landskap, t.ex. i

Barnsäd har förgäves efterfrågats vid flera bruk i Västmanland och vid det de Geerska Finspong i Östergötland.

Däremot har barnsäd utdelats vid hälsingebruken Strömbacka och Hedvigsfors sedan 1833. Första gången gällde det en hjälpsmeds änka och hennes barn på Strömbacka: "Enligt Välborne Herr Bruks Patronens m.m. Tamms år 1832 gifna tillstånd, gottgöres enkan för sig och sina minderåriga barn i hvarje månad 1 fjerding råg, 2 fjerdingar korn, sill, en kappe salt". För år räknat värderades detta till 66,24. Man kallade det sedan vid Strömbacka enligt anteckningar i räkenskaperna för åren 1869-72 för "uppfostningshjälp för barn under 12 år". Tilldelningen var då 1,6 fot råg samt 3,2 fot korn per barn till dagkarlar, änkor, smeder, sågställare, stalldrängar och byggmästare.

Omkring sekelskiftet gavs vid hälsingebruken kontanta bidrag i stället för barnsäden, och hela löneförmånen tycks ha upphört där omkring 1902.

Enligt Österby bruks räkenskapsböcker har barnsäd börjat utdelas där år 1827. Den utgjorde då 1½ tunna säd per år och barn.

Sannolikheten talar för att idén till detta praktiska och välkomna "barnbidrag" har utgått just från Österby, där den enligt traditionen mycket barnkäre och initiativrike brukspatronen P.A. Tamm residerade åren 1802-56. Tamm själv blev chef även för de två nämnda hälsingebruken samt för Älvkarleö. Mellan de olika upplandsbruken rådde livlig samfärdsel. De mäktiga patronerna umgicks livligt både personligen och genom brevväxling, så nya uppslag hade säkert goda utsikter att sprida sig.

Det vore för utforskandet av den gamla brukskulturen värdefullt, om någon pårat barnsäden på andra håll och ville meddela det till förf.

Tamm-Götlind.

ULMA 31505:2. Märta. Tamm-Götlind. 1949

UPL.

En fjärding korn--lika mycket som barnsäden--fick de större österbypojkarna till midsommar, men den gick till brygden av midsommarölet, ty det var pojkarnas uppgift att skaffa upp vatten i tillräckliga mängder till brygden och att röra i vörten. Det blev alltså ett slags lön för jobbet. De betraktades ju då redan som bruksarbetare.

[Matsällningen vid bruken var i regel ytterst enkel. Saltströming och sill togs hem delvis genom bruksmagasinens försorg. Men sillen var dyr, då man hade ont om ~~känslor~~ reda pengar. Stallmästarens hustru vid Länna bruk sade ofta åt barnen: "Nu får ni inte äta för mycket sill, för far ska ha". Att steka sillen var för lyxfullt. Mor slog hett vatten på den och barnen fick doppa potatis i spadet. Pannkakor av sammalda ärter, bondbönor och korn var ingen ovanlig rätt, och i bärtiden kunde barnen få tart: ~~boten~~ och kenter på en panna täcktes med en rågmjölssmet: sura blåbär eller lingon breddes ovanpå och tarten gräddades över glöden i den öppna spisen. Till kvällen åt man mest rågmjölsgröt; för den ligger som bomull kring hjärtat", sade Länna-kusken åt sina barn, om de tyckte det var enformigt.

Tamm-Götlind.

ULMA 31505:2. Märta. ~~Tamm-Götlind~~. 1949

UPL.

i läsa

I det hemmet vaknade barnen ofta på vintermorgnarna vid att mor redan satt och spann, medan hon sjöng visor, som barnen älskade. Det var så roligt å vakna, när mor satt å sjöng," berättade dottern ännu härom året. Hon sjöng alla möjliga visor", lade hon till. "Å hon tala om sagor. Då satte vi oss omkring "na. Den modern var en levnadskonstnär, som skapade glädje omkring sig trots torftiga yttre förhållanden.

Ofta har bruken haft skolor på ett tidigt stadium, även om de kan ha varit rätt primitiva, och det inte var så noga med lärarutbildningen alla gånger.

Vallöarna hade vid invandringen med sig både präst och lärare av calvinsk bekännelse. Från 1693 finner vi en luthersk skollärare vid Österby, men han måtte nog inte ha haft det fett. Ännu 1720 klagar en skolmästare över att han har 36 skolbarn, men "har ingen lön bekommit".

Från Dannemora har vi en skolordning 1813, då en gruvarbetare hade lärarsysslan, men det var hans hustru, som skötte undervisningen. Det var duktigt nog, för barnen skulle läras abc och innanläsning och utanläsning i katekesen och stavning. Barnen fick komma i 6-8-årsåldern. Läraren hade där av ålder inte haft annan lön än fritt husrum.

Då var det betydligt bättre ställt vid Österby, där en prästman brukade hålla skola på bruksägarens bekostnad. Man har lönebestämmelser från 1813, och de är för den tidens vanor inte så dåliga: Läraren skulle ha "Boställesgård, 20 tunnor Spannemål, 1 Tunna Ärtor, utfodring eller höslätter för en Häst, 3 Kor och några får. Tillräckeliga kryddgårdar och en Sädesvret samt diverse smärre förmoner och 36 R banco, 23 skillingar och ett runstycke i penningar."

I skoldokumentet står vidare:

" Af Bruks Egarnaas förra och nuvarande liberalitet och mensklighet kan man förvänta, att denna inrättning skall, om ej utvidgas, visserligen orubbad bibehållas. Undervisning sker i ett dertill vid Lärarens gård upbyggt skölhus, och har barnens antal under de sista Tio åren varierat emellan 25 och 40. Barnen intagas, då de kunna läsa något lunda rent i Bok och det utan all kostnad för föräldrarna, samt undervisas i Salighets läran och Skrifkonsten.

Tamm-Götling.
ULMA 31505:2. Märta. Tamm-Götling. 1949
UPL.

--10--

De Läroböcker, som nyttjas äro katekesen och Millers Bibliska Historier. Undervisningen sker 7-9 och från 10 till 12 f.m. samt från 2 till 5 e.m. Lärotiden börjar den 29 Januarii och fortfar till den 19 Julii, då den uphör till den 16 September och fortsätter till den 13 december. Vid slutet av Sommarterminen anställes förhör af kyrkoherden i Films församling, som jämte Bruks Egaren och på dess begäran har inseende öfver skolan."

Katekesen var ju på den tiden en av de viktigaste läroböckerna. Under nödåret 1845 hade Uppsala stad anordnat soppkök för de många ~~många~~ uthungrade männskor, som kom vandrande. Vuxet folk fick utföra något ~~vettigt~~ arbete för sin soppa, men ungarna sattes att plugga katekes i en hel timme för att förtjäna sin portion! ~~Kattekesen var ju på den tiden en av de viktigaste läroböckerna.~~ Arbetsglädjen torde ha varit minimal.

Av skolordningen framgår vidare, att höstterminen i regel skulle avslutas den 13 december, alltså på Luciadagen. Den har varit skolavslutningsdag vid många läroverk, och man vet från flera håll, att ljus då har tänts. Man hade givetvis intet annat lyse, men det var nog mera ljus än vanligt. Från Österby har vi gamla livfulla traditioner, som berättar, hur skollärarn ~~gånge~~ brukat avsluta terminens läsning med orden: "Ja, eftersom ni har skött er nu, ska vi väl ha en liten lussidans." Barnen kom vandrande med talgljus och det blev en glad fest i skolsalen. till klockan 9, då den äldre ungdomen tog vid och dansade till midnatt. Det ~~är~~ ^{var enligt traditionen på hemväg} från en sådan lussidans, som gamle spelman Blom någon gång på 1840-talet blev förföljd av vargar på Stordammens is och räddade livet genom att spela vilt på sin nyckelharpa, medan han baklänges nalkades hemmet och den ena strängen efter den andra brast i kölden.

Kring julen var det andra roligheter på vissa bruk. På Gimo bjöds alla helgaftnar personalen, kuskarna och lagårdsfolket med barn och vedpojken ~~förtä~~ in på lutfisk, gröt och smörbakelse vid ljusprydda bord. Alla husmödrar hade korg eller knypte med sig, ty var och en fick en julhög att ta med hem. Den innehöll en tjock och stor rund råglimpa, en lika stor vetebulle och en saffranskus med russin i. Barnen fick därtill extra russin och nötter.

Givetvis har barnen vid varje bruk haft sina skiftande glädjeämnen. Vi ska här sluta avlockningen om barnens mödor, och förmåner och fröjder med den så kallade julskolan och lilla julafton på Lövsta bruk.

Julskolan var en ganska stillsam men mycket efterlängtd fest i skolan på själva julafton, då alla skolbarnen samlades klockan 4 i småskolan. De fick marschera in i stora skolsalen och sjöng någon julpsalm. Prästen talade till dem, medan baron ^{Carl} de Geer, satt och tronade i en karmstol och ^{utförde skikt} hade sin familj och sina gäster ~~med~~ vid högtidligheten. Två stora granar lyste med en myckenhet av ljus, glitter och flaggor, ~~men de fick inte bli kvar~~. Smedernas egen hornmusikkår spelade grant, och barnen fick ur skollärares hängslen händer varsin julklapp från brukspatronen. Det kunde vara ~~knä~~ eller halsduk åt pojkarna, förkläde eller näsdukar el. dyl. åt flickorna. Alla fick niga och bocka och ta patron i hand. Barnen fick också med sig påsar fyllda med äpplen, ~~en stor kringla och en stor pepparkaka och gotter.~~ Brukshandlarn hade haft mycket arbete för barnens julgåvor, och föräldrarna trängdes med småbarnen i förstugan för att se på härligheten. När man gick hem från julskolan lyste det av tända granar i alla hemmen utmed den vackra bruksgatan. Det hör väl till de minnen ^{som} ~~de~~ aldrig glöms från barndomsåren.

På julskolan fick barnen inte dansa kring gran, men på trettondagsafton tog de skadan igen, åtminstone under nittiotalet, då baron Carl de Geer kallade alla barn till "lilla julafton" i storskolan, där det var dukat kaffe med dopp och det blev munter lek och dans *o tablåer. Detta var före 1920.*

(Arbetstiderna är reglerade)
Numera är brukspatronerna inte jultomtar längre. Barnavård, socialvård och god undervisning ger barnen en bättre start i livet. Men många av de gamla som har slitit hårt i sin barndom, kan ^{utan bitterhet} ännu se tillbaka på mödorna med både humor och stolthet över ~~de~~ prestationerna.

Och de har ett gott minne inför de glädjeämnen, som bjöds.

Heder åt ett sådant folk!

Acc. 31505:3

Märta Tamm-Götlind, 1930-1940-talet

"Barn vid vallonbruk."

(Avser bruken Dannemora, Gimo, Harg, Lövsta,
Söderfors, Österby.)

3 bl.A4

Barn vid vallonbruk

Men nu ska vi flytta blicken till en helt annan miljö till Uppland med dess för landskapet karaktäristiska många vallonbruken och något följa barnarbete där och i deras omgivning med binäringer.

Det var mest på 1930-och 40-talen, som jag haft tillfälle att besöka en rad bruk för att språka med gammalt folk, både smeder, lantarbetare och kvinfolk, som haft mycket att berätta om den så kallade "gamla goda tiden", som nog inte gjorde skäl för namnet. Jag har besökt många uppländska järnbruk såsom Österby, Lövsta, Gimo, Älvkarleö, Söderfors, Harg och Foremark, Länna och Vattholma. Ofte har man fått besläktade uppgifter från de skilda bruken, men där har ju också varit särdrag.

På Gimo bruk brände man också tegel av där befintlig lämplig lera, som behandlades med sand och vatten genom kranar, som drogs av oxar. Någon måste sitta på kranstången, och till det kunde man förr låta tio-elva års pojkar arbeta i tolv timmar för en lön av 20 öre per dag. När arbetare sedan format de fuktiga tegelstenarna var de 3 tum tjocka 6 tum breda och 12 tum långa. En tum motsvarar väl ungefär $2\frac{1}{2}$ centimeter, så den färdigformade tegelstenen var väldigt tung, då den skulle flyttas bort till en torkhylla. En gammal smed berättade dramatisk hur han med jämnåriga småpojkar i sju-åtta-årsåldern måste bära de tunga tegelstenarna på en brädlepp från tegelbruket till torkhyllan. Ibland fick småpojkar också köra tröskverk för att inte tala om hur småpervlar kunde få långa och trava ved i många timtal.

Bruckagatorna blev gruvligt smutsiga efter oxarnas framfart, och det var pojkarnas uppgift under de flesta veckodagarna att skrapa gatorna rena. Men på lördagarna ryckte en annan arbetarlag i särskild in: det var bruksfolkets änkor, ofte brant till åren komna, som då fick överta arbetet med gatucyngöring. De levde på så kallat gratial, en slags naturpension, som bruksledningen tyckte de skulle göra rätt för. I stall och trädgårdar fanns det också jobb för barn i tidig ålder, men för vallonpojkarna var det en heder att vid 12-årsåldern få något arbete, som hade med smidet att göra. De ville ju träna för att en gång kunna bli mästersvenner, ja till och med mästersmeder---det var brukens finaste arbetsuppgifter, och det är gripande att läsa en gammal mästerns testamente från 1840-talet, där han till sin efterträdare hade skrivit ned en utsökt pliktmänniskas råd till sin "unge bror": ~~xxxxxx~~ den blivande smeden i yrket med arbetet i "hamnarn", som var den vanliga beteckningen för brukssmedjan. Här ett ord ur mästerns gripande testamente: "om ordning är nödvändig uti alla andra förrättningar, så är den visst allra nödvändigast uti hamnarn!"

Det var stilt på det folket, och brukspojkarna kände tidigt sitt ansvar för arbetet, när de efter fyllda tolv år anförtroddes uppgifter, som hade med järnet att göra. Vad kunde pojkskolningarna få för arbete med $3\frac{1}{2}$ timmars skift dygnet runt? Järnet smältes med hjälp av milornas träkol under äldre 1800-tal. Pojkar kunde få stå i timmatal och risla koletybb, och man undrar hur de klarade lungorna.

Tamm-

ULMA 31505:3. Märta. ~~Tamm~~-Götlind. 1930-1940-talet

UPL.

Det hände att man i smedjan använde unga pojkar som eldvakter, ty taket var av trä, men en gammal smedersmed anförtrorde mig, att det nog fanns risk för att så unga arbetare gärna ville somna, så det var bättre att låta gratisgubbar sköta eldvakten. Men man lät de helt unga arbetarna lyfta tunga spakar vid ånghamnarn eller slå på järnetänger med släggor, som vägde 3-4 kilo. Vila mellan arbetsskiften dygnet runt fick pojkarna liksom de vuxna brukarbetarna ta sig i labbyt, en primitiv sovrum med enkla bäddar fyllda med halm, som ytterst sällan byttes ut. Vättning blev det nästan bara fråga om på lördagarna, då hamnarn stod tyst och man kunde skaffa sig varmvatten genom att kasta lite glödnada järn i en vattuså. Fackförening och skyddelagar var ju obefintliga företeelser. Skolor fanns det i alla fall tidigt vid många bruk långt, långt innan Sverige fick sin folkskolestadga 1842. Det berättas från Dannemora gruvsamhälle 1813, att en gruvarbetare hade lärareyselan, men han hade överlämnat det jobbet till sin hustru gruvmadamen, som hade ett lära 6-8-åringarna abc och stavning och det då viktigaste av alltsinns- och utläsning i katekesen. Lärarlönen besod bara dyfritt husrum. Det där med katekesen är betecknande för äldre tid, ^{för} under 1845 års svåra misväxt med ty åtföljande evält för stora befolkningsgrupper, Det kunde komma hela utsvultna familjer vandrando till Uppsala för att söka hjälp Och i Hushållningsrådlekopets handlingar kan man få veta hur de ^{ibland} togs emot; vuxet folk kunde få utföra något vettigt arbete för en portion välling vid stadstullen, men de hungriga barnen måste läsa katekes en timme för att förtjäna sin vällingportion.

Men för att återgå till vallonbarnens skolgång, så var det till exempel betecknande hur mycket unga Söderförepojkar mitt under skoltimmarna kunde kallas ut för att lossa träkol från prämar, som kom flytande på Dalälven och togs omhand för emidete skull. Lärarn fick finna sig, och pojkarna kilade nog ofta gärna bort till älven för att lossa och lasta kol i stället för att sitta på skolbänk.

I brukshemmen fick flickorna tidigt hjälpa till med alla slag av arbete. Där fanns djuren att sköta, både kor får och gris, fast koeorna om sommarn vallades i skogen av gemensam vallkulla. Men mjölkningen skedde hemma vid bruket. Och det gällde att skaffa hem vinterfoder, ty man fick bara skörda ^{de brukens} dikströar och enklare hagmark. Alla bruk låg vid vattendrag, och där brukade växa frodiga vassar och starrväxter bra till djurens vinterfoder. Det var morornas sak att med flickornas hjälp stå ute i det kalla ejsvattnet ibland till över midjan. I handen höll arbeterskan då en skära till ejsväxternas skördande. Det gröna lastades på släppor, som liknade släddar för att på dem dragas hem till bruket. Det var ett illa omtyckt göra att skörda ejsfoder, anförtrorde mig en gammal vallonfru, men så la hon till: "Å jag grät å jag ejsung!" Tänk, vilken levnadskonst i detta tunga många timmars kalla arbete utan någon värmende tår i en termos, som inte var uppfunnen på den tiden, då det begav sig! Nu har man nog bättre metoder, när ejsfoder ska skördas, men ofta får det stå obrukat.

31505:3. Märta Tamm-Götlind. 1930-1940-talet

ULMA 31505:3. Märta Tamm-Götlind. 1930-1940-talet

UPL.

Men man vill också gärna berätta om ett märkligt "barnbidrag" till lönerna, som från tidigt 1800-tal gavs på många av de uppländska vallonbruken, troligen med början på Österby, där det i kassaböcker från 1827 finns angivet, att barnfamiljer fick ett extra lönetillägg av en fjärding, det vill säga bortåt 20 liter säd extra i månaden för barn mellan 1 och 12 år. Största delen av lönerna utgick just in natura som det kallades. Barneäd har spårats vid många vallonbruk, även i ett par hälsingebruk, som i många år hade samma brukspatron som ~~Österby~~ ^{Österby} så kallade Gammel-Tammen, Pehr Adolf Tamm, som brantog enväldigt regerade ~~där i~~ över femtio år mellan 1802 och 1856. På Hergs bruk fick lantarbetarna vänta på barnbidraget tills tredje barnet hade infunnit sig, fast de nog i regel hade det knappare än smedsfolket.

Naturligtvis hade bruksbarnen sina glädjeämnen, framför allt vid midsommaren, som var vallonbrukens största årshögtid med majstänger och dans för unga och gamla. Men vi ska också erinra om ett par särskögtider för bruksbarnen. På Österby var det tidigt vanligt med skolavslutning på själva Luciadagen, och då fick barnen på kvällen vara med om en så kallad lussidans i själva skolhuset. Någon Luciabrud hade man där i Uppland ingalunda hört tales om förrän ~~i~~ mycket sen tid, och besynnerligt nog trodde folket på en underlig lussefigur, som kunde ställa till oröda, om man gjorde storöysslor som tvätt eller bak eller dylikt på den dagen. Men barnen fick i alla fall komma till sin skola med varsitt talgljus och lite dricka i en flaska. Ljusen fästes i små behållare vid vägen och läraren anförtrodde plikten att "anoppa", det vill säga då och då klippa av vecken på talgljusen åt de mest betrodda skolpojkarne. ~~Basen~~ ^{Basen} Mensade "långring" och lekte till klockan 9 på kvällen, då den äldre ungdomen infann sig för att dansa till klockan 12. Men det har berättats att spelmannen med sin nyckelharpa en Lucianatt blev förföljd av vargar, då han efter midnatt skulle vandra hem över sjön Stordammens is. Han måste spela och spela för livet för att skrämja djuren, så den ena strängen på nyckel~~h~~ipan brast efter den andra och han nått och jämt hann in i sin stuga med vargarne ända upp på ~~företu-~~ ^{brön.}

På Lövsta bruk har det berättats om en för barnen efterlängtat julfest, som brukspatroner av slakten de Geer brukade ställa till i skolealen på själva julaften. Julekolan kallades festen med dess stora ljuspydda grenar och musik av brukets egen ~~musikkåx~~ hornmusik--vallonerne var djupt musikaliske. Vartenda skolbarn fick en julklapp och en påse med äpplen, gotter och pepparkakor och därtill en stor kringla. Det var så högtidligt att niga och bocka och ta djälva patron i hand, innan man vandrade hem utmed bruksgatan, där föräldrarna hade tänt ljus i fönstren. På trettondagsfaten fick barnen dansa ut julen i storekolans sal.

Ja, så har de gamla berättat om gångna tiders både mödor och glädjeämnen, givetvis lite olika vid olika bruk. Det har varit intressant och många gånger lite högtidligt att få teckna upp så mycket man kunnat hinna med. Och man har djupt känt, att detta är ett stycke förgången kulturhistoria, värd att minnas!

Märta Tamm-Götlind. 1930-1940-talet

ULMA 31505:3. Märta Tamm-Götlind 1930-1940-talet

UPL.